

Michał Wiśniewski
(Toruń)

O społecznym ratowaniu cmentarzy – projekt „Lapidaria – zapomniane cmentarze Pomorza i Kujaw.

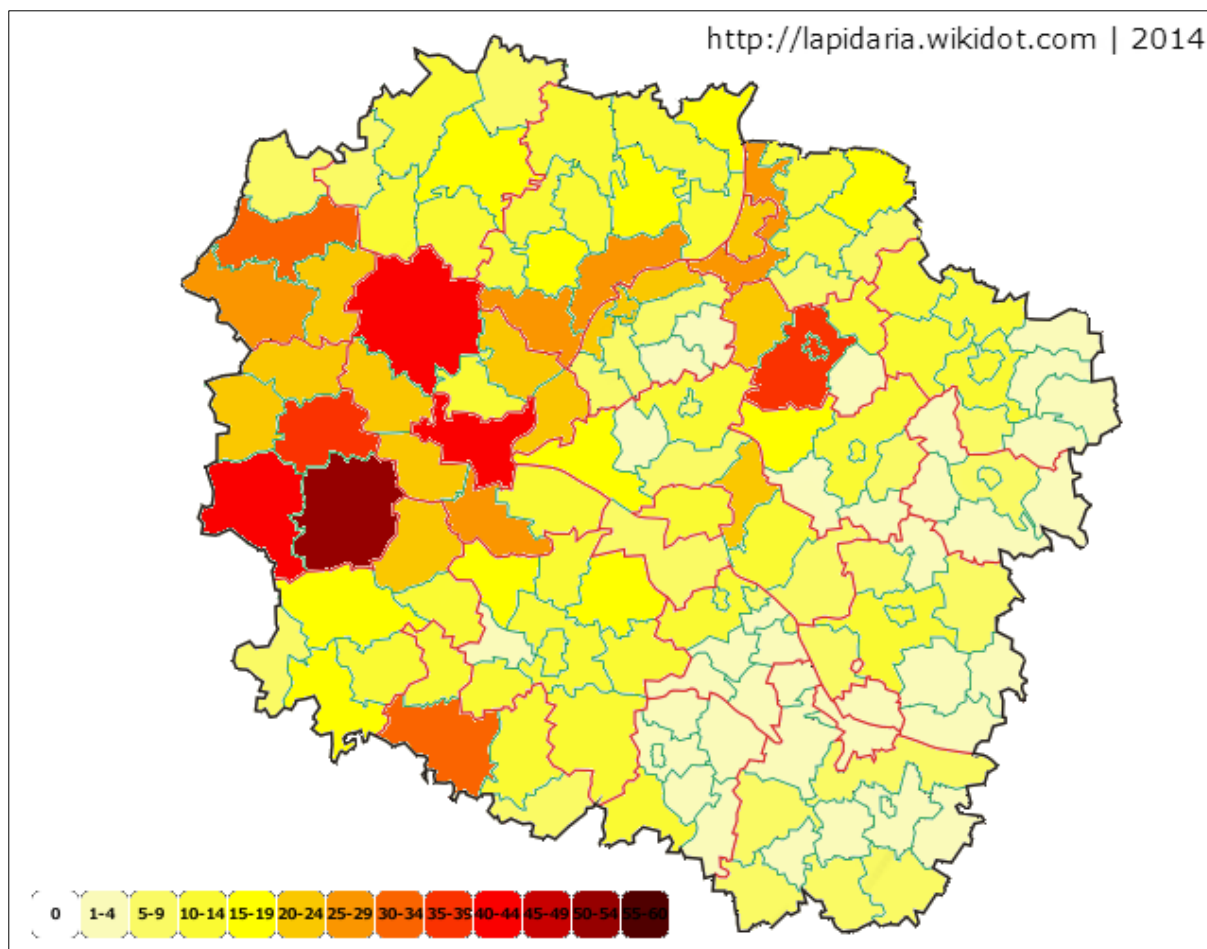
Impulsem do stworzenia strony „Lapidaria – zapomniane cmentarze Pomorza i Kujaw” dostępnej pod adresem <http://lapidaria.wikidot.com> była wizyta na jednym z ewangelickich cmentarzy w województwie kujawsko-pomorskim. Był całkowitym zaprzeczeniem miejsc pochówku, które znamy z odwiedzin naszych zmarłych przodków. Kłębowisko zdziczałej roślinności i śmieci po środku pola, do którego nie prowadziła żadna droga robiło przygnębiające wrażenie. Do tego wszędzie walające się porozbijane nagrobki jakby ktoś usilnie chciał zetrzeć ostatnie ślady istnienia pochowanych tu ludzi. Okazało się, że takich miejsc jest o wiele więcej aniżeli można było przypuszczać. Przechowywanie starych map zaowocowało odkryciem zapomnianych cmentarzy na niespodziewaną skalę. Bywały rejony, w których każda wieś posiadała taki obiekt. Niestety porównanie stanu dzisiejszego z odzwierciedlonym na przedwojennych mapach zwykle budziło rozczarowanie. Oto bowiem ktoś wybudował na terenie dawnego cmentarza dom, na innym ulokowano parking, zaś najwięcej było tych zarośniętych i zdewastowanych. Innym ważnym odkryciem był fakt, iż ponad 4/5 ze wszystkich znalezionych stanowią cmentarze protestanckie, głównie wyznania ewangelickiego. Podsumowując swoista „ewangelicka atlantyda”, która w wyniku II wojny światowej i późniejszych przesiedleń niemalże zniknęła. Ocalenie ostatnich śladów w postaci cmentarzy po mozaice kulturowej jaką jeszcze 75 lat temu tworzyli nie tylko katolicy, ale także protestanci, żydzi i prawosławni to temat Lapidariów.

Lapidaria zajmują się dokumentacją jednej z form „trudnego dziedzictwa” na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego jakim są cmentarze innowiercze. Te niechciane, celowo dewastowane i skazane na zapomnienie zespoły sepulkralne są najczęściej występującą pamiątką po kulturze dawnych mieszkańców tych ziem. Ich destrukcja dokonująca się wręcz za poparciem politycznym nie doprowadziła do całkowitego unicestwienia tych miejsc aczkolwiek brak opieki, zarośnięcie roślinnością, oszpecanie i kradzież nagrobków, a nawet całkowita likwidacja spowodowała znaczne uszczuplenie materiału badawczego. Przedmiotem zainteresowań są nie tylko szeroko rozumiane cmentarze protestanckie (mennonickie, ewangelickie, baptystyczne i in.) i żydowskie, ale także wszelkiego rodzaju inne zapomniane nekropolie, które funkcjonują jedynie w pamięci społeczności lokalnej, np. cmentarze poepidemiczne będące świadectwem dziejów danej miejscowości. Celem jest:

1. Badanie w ujęciu historyczno-statystycznym ze szczególnym uwzględnieniem architektury i sztuki sepulkralnej;
2. Przywrócenie zapomnianym cmentarzom pierwotnej sfery sacrum, stąd uczestnictwo autora w renowacjach przeprowadzanych przez grupę „Tak Trzeba”;
3. Szeroko rozumiane działania edukacyjne popularyzujące wiedzę o zapomnianych cmentarzach, np. od kilku lat tuż przed Świętem Zmarłych

odbywa się w lewobrzeżnej części Torunia rajd pieszy szlakiem tamtejszych cmentarzy ewangelickich;

Dla każdej z gmin stworzono mapkę gdzie zaznaczono miejsca istniejących i nieistniejących nekropolii będących przedmiotem badań. Zbiór cmentarzy dodatkowo powiększono o innowiercze miejsca kultu, tj. kościoły, zbory, kaplice, synagogi. Cennym uzupełnieniem strony jest mapa osadnictwa olęderskiego i rumunkowego¹, a przede wszystkim spis zmarłych² przeprowadzony w oparciu o znalezione tablice inskrypcyjne.

Rys. 1. Częstość występowania zapomnianych cmentarzy na terenie województwa kujawsko-pomorskiego.
Źródło: opracowanie własne.

Do tej pory udało się zindeksować 1609 zapomnianych cmentarzy, spośród których 84% stanowią cmentarze protestanckie. Istnieje zatem wysoki stopień korelacji pomiędzy występowaniem zapomnianych cmentarzy, a terenami objętymi osadnictwem protestanckim. Na podstawie powyższego kartogramu widzimy, że najwięcej zapomnianych cmentarzy występuje w zachodniej części województwa. Dominującymi powiatami są: bydgoski, nakielski, świecki, sępoleński i inowrocławski, przy czym największą koncentracją charakteryzują się gmina Szubin. Nie sposób zauważyć, że ilością wyróżniają się także gminy

¹ Patrz: <http://lapidaria.wikidot.com/osadnictwo>

² Patrz: <http://lapidaria.wikidot.com/spis-zmarlych>

Mogilno i Wąbrzeźno. Ma to związek z intensywnymi działaniami pruskiej komisji osadniczej poprzedzonej nierzadko kolonizacją fryderycjańską w tych miejscach. Niejako tradycyjnym terenem występowania zapomnianych cmentarzy są gminy nadwiślańskie. To z kolei spadek po osadnictwie olęderskim wzdłuż Wisły, które w województwie rozpoczęło się już w II połowie XVI w. Ilość cmentarzy w poszczególnych gminach podaje dołączona tabelka. Na stronie znajdziemy także ich występowanie względem rodzaju w poszczególnych krainach geograficznych³.

Najłatwiej byłoby podzielić cmentarze na istniejące i nieistniejące. Taki również jest stosowany, co odzwierciedla kolor ikonki na mapach. Jednak nie uwzględnia to całego spektrum działań jakie stosowano wobec nich po 1945 r. Jak bowiem traktować lapidarium? Czy jako pamiątkę po cmentarzu nieistniejącym, czy może jako cmentarz częściowo istniejący? To samo tyczy cmentarzy, na których brak już nagrobków, mimo że wyodrębniona przestrzeń cmentarna nadal istnieje. Podobny problem z klasyfikacją następuje gdy mamy do czynienia z cmentarzem wielowyznaniowym lub protestanckim, który po II wojnie światowej stał się cmentarzem wyłącznie rzymskokatolickim. Dlatego warto podzielić je pod względem działań wobec nich podjętych. Poniższe rozróżnienie zaczerpnięto z podziału jaki zaproponowała Dagmara Chylińska⁴.

Typ I – **Likwidacja całkowita** – usunięcie nagrobków, fizyczne wymazanie z przestrzeni geograficznej, symbolicznej i społeczno-kulturowej. Zastąpienie pierwotnych funkcji grzebalnych obszaru cmentarza innymi funkcjami, najczęściej o charakterze degradacyjnym.

Przykłady: cmentarz ewangelicki w Wąbrzeźnie przy ul. gen. Pruszyńskiego, po likwidacji którego urządzono tam bazę transportową dla pekaesów, a także wybudowano boisko; cmentarz żydowski w Lubiczu (Lubicz Górny) jest dziś terenem zabudowanym; cmentarz ewangelicki na Bartodziejach Wielkich (obecnie Bydgoszcz, tuż przed skrzyżowaniem ul. Fordońskiej z ul. Polanka) gdzie obecnie znajduje się parking i myjnia samochodowa.

Typ II – **Likwidacja częściowa** – przeniesienie nagrobków (lub ich części) z pierwotnego cmentarza do tzw. lapidariów, symboliczne zaznaczenie miejsca cmentarza – tablice pamiątkowe. Cmentarz przestaje istnieć na płaszczyźnie fizycznej, ale istnieje pamięć o nim – konkretne miejsce zachowuje swoją tradycję i symbolikę przez nawiązanie (zwykle w treści i charakterze inskrypcji) do zbiorowej tożsamości osób spoczywających na dawnym cmentarzu.

Przykłady: cmentarz żydowski w Toruniu, upamiętniony głazem z tablicą i nadaniem jednej z pozostałych na terenie kirkutu lip imienia najsłynniejszej pochowanej osoby, rabina Cwi Kaliszera; tzw. cmentarz zatopionych wsi w Zuzalce (gm. Włocławek, pow. włocławski) gdzie na teren cmentarza rzymskokatolickiego przeniesiono nagrobki z cmentarzy, które przestały istnieć na skutek zatopienia części wsi podczas tworzenia tamy we Włocławku oraz tamtejszych zakładów azotowych; cmentarz ewangelicki w Bydgoszczy na Osowej Górze,

³ <http://lapidaria.wikidot.com/statystyki>

⁴D. Chylińska, *Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*, „Architektura krajobrazu” 2007, nr 1, s. 31-39.

przy ul. Ibisowej gdzie zamontowano tablicę pamiątkową, nagrobki zostały zlikwidowane wcześniej.

Typ III – **Dewastacja** – pozostawienie nagrobków *in situ* połączone z ich stopniową dewastacją – zniszczeniu ulegają nagrobki (całkowicie lub częściowo) jak również tablice nagrobne (skuwanie napisów, niszczenie elementów dekoracyjnych). Cmentarz istnieje jedynie na płaszczyźnie materialnej, celowe odzieranie z tożsamości zbiorowej i indywidualnej stanowi pogwałcenie sacrum przestrzeni cmentarnej, prowadzi do utraty lub zubażania treści symbolicznych, jak również do „wykluczenia” z krajobrazu kulturowego (cmentarz taki nie pełni funkcji grzebalnych).

Przykłady: cmentarz ewangelicki rodowy w Gronowie (gm. Lubicz, pow. toruński), mauzoleum rodziny Wolf popadło w całkowitą ruinę; jeden z cmentarzy ewangelickich w Rynarzewie (gm. Szubin, pow. nakielski) gdzie kilka nagrobków lub ich destrukty tkwią w „morzu” dzikiej roślinności i śmieci; cmentarz ewangelicki w Glinie Wielkim (gm. Gniewkowo, pow. inowrocławski), w środku lasu pod wsią stoi blisko 90 zdewastowanych nagrobków.

Typ IV – **Częściowa adaptacja** – rozdzielenie tzw. kwater poniemieckich od współcześnie użytkowanej przestrzeni grzebalnej. Koegzystencja na płaszczyźnie materialnej i funkcjonalnej – stopniowe osvajanie starej części cmentarza poprzez jego porządkowanie, przeciwdziałanie dalszej dewastacji, zainteresowanie historią pochowanych tu ludzi.

Przykłady: cmentarz ewangelicki w Pędzewie (gm. Zławieś Wielka, pow. toruński), na którym po 1945 r. zaczęto chować katolików. Cały teren cmentarza jest sprzątnięty, nie ma skupisk śmieci na nagrobkach ewangelickich, które zostały uprzednio uporządkowane.

Typ V – **Całkowita adaptacja** – ponowne pełne wykorzystanie przestrzeni grzebalnej cmentarza i zastanych tu nagrobków. Przestrzeń zachowuje swoje podstawowe funkcje grzebalne, ale zmienia się jego pamięć i tradycja.

Przykłady: cmentarz ewangelicki w Złejwsi Małej (gm. Zławieś Wielka, pow. toruński) oraz w Bydgoszczy (Kapuściska), przy ul. Toruńskiej zostały zamienione cmentarze rzymskokatolickie; cmentarz wielowyznaniowy w Toruniu, przy ul. Antczaka gdzie część ewangelicką zlikwidowano i przeznaczono pod pochówki dla katolików.

Do powyższego rozróżnienia należy dodać niezwiązany z ingerencją ani destrukcją zastanego cmentarza.

Typ VI – **Renowacja** – przeprowadzenie prac remontowo-porządkowych zapomnianego cmentarza bez przywrócenia funkcji grzebalnych oraz zainteresowanie historią społeczności żyjącej w przeszłości i korzystającej z tego cmentarza. Pozostawienie pod opieką osób prywatnych, stowarzyszeń lub szkół. Dbanie o nekropolię zgodnie z tradycją i symboliką pierwotnego wyznania.

Przykłady: dwa cmentarze ewangelickie w Brzózkach (gm. Szubin, pow. nakielski) uporządkowane przez społeczność lokalną, cmentarz ewangelicki we Włęczu (gm. Czernikowo, pow. toruński) odnowiony przez grupę „Tak Trzeba”, cmentarz mennonicki w Sosnowce (gm. Grudziądz, pow. grudziądzki) odremontowany przez mieszkańców oraz Lokalną Grupę Działania „Terra Culmensis”.

Przy zaproponowanym podziale najbardziej liczna jest oczywiście dewastacja obejmująca 60% z cmentarzy odwiedzonych przez autora. Miejsc pochówku objętych renowacją jest zaledwie 9%. Działania adaptacyjne, tak charakterystyczne dla tzw. ziem

odzyskanych stanowią jeszcze mniejszy ułamek w województwie kujawsko-pomorskim. Oczywiście nie jest to podział uwzględniający wszystkie niuanse, na jakie natrafimy na omawianych cmentarzach. Przykładowo cmentarz ewangelicki w Górsku (gm. Zławieś Wielka, pow. toruński) moglibyśmy zaliczyć zarówno do całkowitej adaptacji – utworzono tam cmentarz katolicki, jak i do częściowej likwidacji - 5 nagrobków zostało ocalonych i umiejscowionych przy tamtejszym kościele poprotestanckim.

Osobnego podziału z uwagi na uwarunkowanie pochówku wymagają cmentarze poepidemiczne. Dotychczas naliczono ich 110. Bardzo rzadko mamy do czynienia z nagrobkami na takich cmentarzach. Przeważnie ofiary chowane były w masowych grobach. Jedynym sposobem upamiętnienia był krzyż choleryczny zwany karawaką albo kapliczka przybierająca niekiedy szczególną formę, czyli tzw. latarnia choleryczna. W związku z tym możemy wyróżnić cmentarze poepidemiczne upamiętnione w powyższy sposób lub nieupamiętnione - samotna kępa roślinności po środku pola lub brak jakiegokolwiek znaku w terenie. Przykładami upamiętnionych są cmentarze poepidemiczne w Zębowie (gm. Obrowo, pow. toruński) – pomnik, Lisewie (gm. Lisewo, pow. chełmiński) – kapliczka, Witoważu (gm. Czernikowo, pow. toruński) – karawaka. Nieupamiętnione miejsca pochówku ofiar epidemii występują choćby w Wałyczu (gm. Wąbrzeźno, pow. wąbrzeski) – kępa na polu, czy Bydgoszczy (Fordon), przy ul. Fordońskiej w pobliżu ul. Wyszogrodzkiej – nieużytki.

Na koniec pragnę złożyć wyrazy podziękowania skierowane do wszystkich ludzi, którym los zapomnianych cmentarzy nie jest obojętny. To dzięki ich wskazaniom wiele z miejsc nie zostałyby zindeksowanych, a baza cmentarzy tak bogata w ich zdjęcia i wspomnienia, które nadesłali.

Powiat	Gmina (Ilość)	Razem
m. Bydgoszcz	m. Bydgoszcz (43)	43
m. Grudziądz	m. Grudziądz (22)	22
m. Toruń	m. Toruń (14)	14
m. Włocławek	m. Włocławek (4)	4
aleksandrowski	Aleksandrów Kujawski (10), Bądkowo (2), Ciechocinek (5), Koneck (2), Nieszawa (6), Raciążek (1), Zakrzewo (3)	29
brodnicki	Bartniczka (4), Bobrowo (15), Brodnica (10), Brzozie (2), Górzno (2), Jabłonowo Pomorskie (14), Osiek (14), Świedziebnia (1), Zbiczno (10)	69
bydgoski	Białe Błota (20), Dąbrowa Chełmińska (21), Dobrcz (21), Koronowo (43), Nowa Wieś Wielka (29), Osielsko (11), Sicienko (24), Solec Kujawski (15)	184
chełmiński	Chełmno (22), Kijewo Królewskie (6), Lisewo (4), Papowo Biskupie (3), Stolno (7), Unisław (5)	47
golubsko-dobrzyński	Ciechocin (4), Golub-Dobrzyń (15), Kowalewo Pomorskie (17), Radomin (5), Zbójno (1)	42
grudziądzki	Grudziądz (28), Gruta (10), Łasin (19), Radzyń Chełmiński (9), Rogóźno (13), Świecie nad Osą (7)	86
inowrocławski	Dąbrowa Biskupia (10), Gniewkowo (19), Inowrocław (14), Janikowo (14), Kruszwica (16), Pakość (4), Rojewo (14), Złotniki Kujawskie (18)	109
lipnowski	Bobrowniki (5), Chrostkowo (5), Dobrzyń nad Wisłą (1), Kikół (5), Lipno (10), Skepe (7), Tłuchowo (3), Wielgie (4)	38
mogileński	Dąbrowa (13), Jeziora Wielkie (8), Mogilno (32), Strzelno (12)	65
nakielski	Kcynia (43), Mrocza (20), Nakło nad Notecią (35), Sadki (20), Szubin (52)	170
radziejowski	Bytoń (4), Dobrze (1), Osiecin (1), Piotrków Kujawski (11), Radziejów (2), Topólka (2)	21
rypiński	Brzuze (4), Rogowo (2), Rypin (8), Skrwilno (1), Wąpielsk (1)	16
sępoleński	Kamień Krajeński (9), Sępólno Krajeńskie (31), Sośno (24), Więcbork (26)	90
świecki	Bukowiec (16), Dragacz (16), Drzycim (13), Jeżewo (17), Lniano (13), Nowe (19), Osie (14), Pruszcz (26), Świecie nad Wisłą (25), Świekatowo (12), Warlubie (17)	188
toruński	Chełmża (10), Czernikowo (7), Lubicz (20), Lubianka (3), Łysomice (7), Obrowo (12), Wielka Nieszawka (8), Zławieś Wielka (17)	84
tucholski	Cekcyn (19), Gostycyn (10), Kęsowo (7), Lubiewo (12), Śliwice (7), Tuchola (10)	65
wąbrzeski	Dębowa Łąka (6), Książki (13), Płużnica (20), Wąbrzeźno (38)	77
włocławski	Baruchowo (3), Boniewo (2), Brześć Kujawski (3), Chocień (3), Chodecz (8), Fabianki (4), Izbica Kujawska (6), Kowal (4), Lubanie (2), Lubień Kujawski (7), Lubraniec (6), Włocławek (7)	55
żniński	Barcin (15), Łabiszyn (24), Gąsawa (11), Janowiec Wielkopolski (9), Rogowo (17), Żnin (15)	91
	Razem – stan na 31.03.2014 r.	1609

Tab. 1. Ilość zapomnianych cmentarzy w poszczególnych gminach województwa kujawsko-pomorskiego.
Źródło: opracowanie własne.

